

DE CRÈCHE

Elle van Rijn

De crèche

Historische roman

HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2022

Eerste druk 2020

Vijfde druk 2022

© Elle van Rijn, 2020

© Hollands Diep, Amsterdam 2020

© Omslagfoto: © Kelly Sillaste/Trevillion Images

Omslagontwerp: Peter de Lange, Amsterdam naar een ontwerp van Giovanna Ferraris/*theWorldofbor*

Typografie: Carius Group, Hulshout

Foto auteur: © Yvette Kulkens

ISBN 978 90 488 6124 8

ISBN 978 90 488 5498 1 (e-book)

NUR 301, 337

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Voor Betty's crèche kinderen,
zij die mochten leven, en zij die zijn vermoord.*

Proloog

Beneden in de hal passeer ik kleuters die hand in hand klaarstaan in een rij om naar de overkant te gaan. Rugzakjes op hun rug, knuffels onder de arm. Mirjam begeleidt de groep.

‘Moest jij niet helpen opruimen?’ vraagt ze met haar fluisterstem.

‘Ben al onderweg.’

‘Kom kinderen, doorlopen.’

De rij komt in beweging. Ik probeer de gezichten niet in me op te nemen. Er zitten al te veel beelden in mijn hoofd van kinderen die zijn afgevoerd. Te veel vragen die me mee de diepte in willen sleuren vanwege hun mogelijke antwoorden. Niet nadenken over de omstandigheden waarin ze nu leven, als ze überhaupt nog in leven zijn. Weg ermee! Klaar, over, het is niet gebeurd.

Door de openstaande deur zie ik Virrie in de kleuterzaal bezig met het opvouwen van het linnengoed van de weggehaalde veldbedjes.

‘Heb je al iemand geregeld voor het nieuwe pakketje?’ vraag ik als ik binnenkom. Ik doel op de baby die op de valreep is afgeleverd.

‘Ze zijn druk met de groep die nog op de Plantage Parklaan is.’ Ze heeft het over de twaalf kinderen die we gisteren met spoed hebben laten ophalen. De meesten waren wat ouder en zaten hier al maanden verstopt.

‘Anders neem ik hem gewoon zelf mee.’

De verbazing op Virries gezicht is niet te missen. ‘Waarheen?’

Ik haal mijn schouders op. In mijn hoofd ben ik al weken bezig

met de vraag naar wie ik toe kan gaan als het zover is. Vrienden en kennissen hebben me aangeboden bij hen onder te duiken, maar of dat aanbod in deze fase van de Duitse bezetting nog steeds geldt, weet ik niet. Het is steeds lastiger om zeker te weten of iemand goed of fout is. Mensen durven zich niet meer uit te spreken, uit angst dat ze op hun woorden gepakt worden. Of erger: op hun daden.

‘Virrie, dit jongetje mag niet meegegeven worden. Je zou hem moeten zien.’

‘Ik weet het, maar waarschijnlijk zit er niks anders op.’ Ze ziet mijn twijfel. ‘Of wil je ons allemaal in gevaar brengen?’

Ik schud mijn hoofd. ‘Natuurlijk niet.’

‘Als jij het te lastig vindt, kan ik hem naar de overkant brengen.’

‘Nee, dat is niet nodig. Ik zorg dat hij vandaag goed verstopt blijft. Morgen is er wel een kans dat we hem hier weg krijgen, toch?’

‘Misschien,’ antwoordt ze weinig overtuigend.

Donderdag 4 september 1941

In 1906 werd door de Vereeniging Zuigelingen-Inrichting en Kinderhuis op de Rapenburgerstraat een crèche opgericht voor Joodse moeders die gesteld waren op de rituele verzorging van hun kind. Omdat de meeste mensen uit dit deel van Amsterdam hard moesten werken om de eindjes aan elkaar te knopen, konden veel moeders niet thuisblijven bij hun kroost. Daarom was deze opvang voor Joodse moeders een welkome oplossing. De kosten voor de opvang bedroegen niet meer dan een kwartje per kind per dag. Dit was uiteraard niet kostendekkend en om niet enkel afhankelijk te zijn van giften werd besloten de crèche en de opleiding tot kinderverzorgster samen te voegen, zodat de kinderopvang gefinancierd werd met inkomsten uit de opleiding. In 1924 verhuisde de crèche naar het imposante gebouw aan de Plantage Middenlaan nummer 31, waar vroeger in de kleine sjoel op de bovenverdieping het godsdienstonderwijs door de vereniging Talmoed Thora werd verzorgd. Na de verhuizing werd de crèche ook opengesteld voor niet-Joodse kinderen en werd het de grootste en meest moderne kinderopvang van heel Nederland. Een renovatie droeg daaraan bij: het gebouw kreeg centrale verwarming, stromend water in elke kamer en heuse kinder-wc's.

In verpleegstersjurk met bijpassende regenjas stap ik met rechte rug in de blauwe tram. Ik ben niet alleen trots vanwege het uniform dat me officieel tot kinderverzorgster maakt, maar ook omdat de bedrijfsjurken en -schorten al jaren door Oudkerk Manufacturen worden vervaardigd, onze eigen stoffenzaak. Dat ik nu zelf zo'n

lichtblauwe verpleegstersjurk draag die ik als kind altijd in de zaak zag hangen, maakt me in één klap volwassen. Ook al ben ik pas zeventien jaar, het lijkt wel of heel Amsterdam ineens naar me kijkt als naar een dame. Een dame uit de zorg. Ik merk dat het respect afdwingt. Op de stoep laat een fietser me passeren, terwijl hij me die dag ervoor bij wijze van spreken nog van mijn sokken zou hebben gereden. In de tram staat een knappe jongeman met zwart golvend haar voor me op. ‘Gaat u toch zitten, zuster.’ Vriendelijk bied ik op mijn beurt mijn zitplaats aan een oude rabbijn aan die ik vaaglijk uit de sjoel ken. Ik voel de jongeman naar me loeren, terwijl we ons vasthouden aan dezelfde stalen leuning. Ik houd mijn blik strak naar beneden gericht, op onze handen die elkaar net niet raken. Dat hij geen trouwring draagt is de reden dat ik vlak voor ik uitstap op de Plantage Middenlaan over mijn schouder kijk en hem een bescheiden glimlach schenk. Betekenisvol kijkt hij terug. Wie weet kom ik hem nog eens tegen.

Ik heb begrepen dat de voordeur slechts door bezoekers gebruikt wordt. Alle ouders gaan met hun kinderen naar de zijingang, waar de kleintjes door een afgeeffluik worden aangegeven. Het is pas kwart voor acht, maar bij de ingang heerst al een chaotische drukte van ouders en kinderen. ‘Pardon, mag ik passeren? Excuseer.’ Ik wurm me tussen de mensen door naar binnen. In de ontvangstkamer zie ik peuters van krap twee jaar zelf hun jas en schoenen uitdoen, die ze vervolgens in de zak stoppen waar hun naam op staat. Daarna hangen ze de zak aan de kapstokjes die langs alle wanden gemaakt zijn. Het ziet er vrolijk uit. Vanuit de ontvangstruimte kom ik in een lange gang, met links helemaal aan het einde de voordeur en rechts de achterdeur die naar de tuin leidt. Aan weerszijden staan houten kinderbanken. Halverwege de gang draaien twee brede trappen omhoog, waar ze uitkomen op een balustrade op de eerste verdieping.

‘Kan ik je helpen?’ vraagt een kleine kinderverzorgster met bruin krulhaar en een rond brilletje.

‘Ik eh... zoek de personeelskamer.’ Ik klink als een piepkuiken.
‘Eerste deur links,’ zegt ze met zachte stem.

De kamer staat vol met tafels en slordig neergezette stoelen. Aan het einde, vlak bij het raam, staan een vaalroze bank en een fauteuil in dezelfde stof. De meubels geven de ruimte iets huiselijks. De muren hangen vol met ingelijste tekeningen en foto's. Op veel ervan poseert een grote groep verzorgsters; lachend kijken ze in de camera. Kennelijk wordt er elk jaar zo'n groepsportret gemaakt, want er staat steeds een andere datum op. Het idee dat ik straks zo sta afgebeeld, te midden van zo'n groep, geeft me een kriebel in mijn buik. Op een andere reeks foto's staan ze allemaal verkleed. 12 MAART 1932, 25 JAAR ZUIGELINGENZORG staat eronder geschreven. Verder hangen er wat diploma's aan de muur, met verschillende namen erop.

Het herinnert me aan mijn eigen opleiding aan de huishoudschool. Ik kan er nog steeds niet over uit dat ik zomaar mijn diploma heb gekregen. Afgelopen juli, een paar dagen voor de zomervakantie, werd ik uit de klas geroepen. Ik moest me melden bij het schoolhoofd en vroeg me af waar ik voor gestraft zou worden. Er waren wel een paar redenen die ik kon verzinnen; ik was zeker niet het braafste meisje van de klas.

Toen ik de kamer van het schoolhoofd binnenkwam, voegde ik me bij het groepje meisjes dat al in de kamer zat te wachten.

‘Dames, jullie krijgen vandaag je diploma,’ deelde het schoolhoofd ons onomwonden mee. De verbazing was zo groot dat het stilviel.

‘Maar we zijn nog niet eens geslaagd!’ riep ik uit. Officieel zou ik nog anderhalf jaar naar school moeten gaan. Daarop reageerde het hoofd dat er een ‘bepaalde reden’ voor was die ze niet nader kon toelichten. Ik keek de kamer rond. Op dat moment viel bij mij het kwartje: we waren allemaal Joodse meisjes. Die ‘bepaalde reden’ was dat we niet meer gewenst waren op de Christelijke Huishoudschool. Ik wist genoeg en draaide me om naar de deur, maar het hoofd riep me terug en overhandigde me mijn diploma.

‘Dit ga je nodig hebben, Elisabeth,’ zei ze. ‘Het spijt me. Dit is het enige wat ik voor jullie kan doen.’ Ik begon er al aan te wennen dat er over *jullie* gesproken werd.

Hoewel ik de neiging had mijn diploma voor haar neus in stukken te scheuren, hield ik mijn adem in en liep naar buiten.

Toen ik nog diezelfde middag hoorde dat er meisjes gezocht werden voor de opleiding tot kinderverzorgster op de Joodse Crèche, nam de dag opnieuw een radicale wending. Het was altijd al mijn plan geweest om iets met kinderen te gaan doen, dus ik meldde me meteen aan.

In de personeelskamer komen steeds meer meiden binnen. Een aantal van hen ken ik goed omdat ze ook van de huishoudschool komen, zoals mijn vriendin Sieny Kattenburg. De sfeer is opgetogen en ongedwongen. Misschien omdat we nu met alleen Joodse meiden onder elkaar zijn en niet het gevoel hebben dat we ons hoeven te schamen, verdedigen of juist wegcijferen. Het opgewekte gekwebbel tussen de meiden is een teken dat ik niet de enige ben die zich weer eens vrij voelt. Directrice Pimentel komt binnen. Het is een gedrongen oudere vrouw in een witte jasshort, met kort zilvergrijs haar dat als een kleine zeegolf op haar hoofd ligt. Samen met haar glipt er ook een wit hondje de kamer in, dat pontificaal naast haar benen gaat zitten, als een heuse waakhond. Als Pimentel in haar handen klapt, verstommen de gesprekken abrupt.

‘Welkom allemaal. Zoals jullie inmiddels begrepen hebben, is de crèche een opleiding en een liefdadigheidsinstelling in één,’ zo begint ze haar verhaal. ‘Overdag leren jullie in de praktijk en drie avonden per week krijgen jullie les in fröbelen, voedingsleer, algemene kinderverzorging, kinderziektes, hygiëne, muziek, bewegingsleer en godsdienst. Een aantal jaar geleden heb ik hier de leiding gekregen en kon ik mijn stempel drukken op de manier waarop we hier werken. Ik geloof in het gedachtegoed van pedagoog Friedrich Fröbel, die ervan uitgaat dat de ontwikkeling van een kind zo optimaal mogelijk ver-

loopt als het zowel creatief als actief gestimuleerd wordt. Daarnaast zijn uiteraard de drie r'en essentieel: rust, reinheid en regelmaat...'

Terwijl ik sta te luisteren, word ik nog enthousiaster. Wat een mazzel dat ik hier terecht ben gekomen!

'Als de kinderen binnenkomen, worden ze eerst nagekeken op ziektes, zoals de bof, mazelen, rodehond...'

Op het woord 'hond' slaat het beestje naast haar meteen aan.

'Bruni, af!' corrigeert Pimentel hem. 'Waar was ik? O ja, de kinderen worden nagekeken op ziektes en natuurlijk op ongedierte zoals vlooiën en luizen. Het is belangrijk dat dit zeer zorgvuldig gebeurt, anders steken de kinderen elkaar aan en voor je het weet is het gebouw één grote ziektehaard. Baby's en dreumesen krijgen allemaal een wit pakje van de crèche aan, kinderen van tweeënhalftot zes jaar krijgen alleen een schort voor.'

Het hondje springt tegen haar benen. Deze keer wijst ze hem niet terecht, maar neemt ze hem op haar arm.

'Hoewel we ooit begonnen zijn als Joodse instelling, stelden we onze deuren ook open voor niet-Joodse kinderen. Dat wij nu van de Duitsers weer terug moeten naar een crèche exclusief voor Joden is niet alleen vervelend voor al die andere kinderen die we hier opvingen, maar ook voor alle niet-Joodse kinderverzorgsters die hier dagelijks over de vloer kwamen.'

Haar stem verraadt oprechte verontwaardiging. Dan herpakt ze zich. 'De aanwas van kinderen is er niet minder om geworden, dus ik ben blij dat jullie me uit de brand komen...'

'Sorry, directrice...' Een verzorgster staat in de deuropening. Het is de aardige meid die me eerder de weg wees. 'Het loopt vast bij het pieten.'

'Goed onderwerp, dank je Mirjam.' Pimentel richt zich weer tot ons. 'Elke morgen wordt er ge-pieten-kamd. Weet iemand wat dit betekent?'

Sieny steekt haar hand op. 'Luizenkammen?'

'Heel goed.'

Achter ons wordt gegiecheld en ik zie Sieny rood worden. Ik stoot haar even aan en knipoog. Niets van aantrekken. De Kattenburgs zijn de meest nette en vrome mensen die ik ken. Daar zouden zelfs de luizen hun voeten vegen op de deurmat en een *beracha* uitspreken, als ze er al binnen durfden te komen.

‘Luizen, het is een hardnekkige plaag,’ gaat Pimentel verder. ‘We hebben hier genoeg monden te voeden en dus geen behoefte aan parasieten die daarvan meeprofiteren.’ Er wordt nu voluit gelachen. Een lach die voor wat lucht zorgt onder ons. Er zijn er meer die nerveus zijn op deze eerste dag.

‘Elke ochtend gaan we daarom eerst pietenkammen. Heeft een kind veel van die kleine bloedzuigers, dan zal de moeder het kind weer mee moeten nemen. Zoals jullie van Mirjam hoorden, is er een kleine opstopping ontstaan bij de deur, dus wie van jullie biedt zich aan om te helpen?’

Met een schort over mijn blauwe jurk en een witte kap op mijn hoofd sta ik even later volgens nauwgezette instructies de kinderen te ontluizen. Ik was de enige vrijwilliger die een vinger had opgestoken. Na mij wees de directrice nog drie meiden aan. Sieny hoefde gek genoeg niet. Misschien omdat zij zich eerder niet had geschaamd om antwoord te geven. ‘Wat moet dat moet,’ zegt mijn moeder altijd. En dus sta ik nu met zo’n kammetje het hoofd van die kleintjes te bewerken. Dat valt niet mee, want bij meisjes met lang haar ben ik eerst tien minuten bezig om het uit te borstelen. Als het haar eenmaal klitvrij is, moet ik er met mijn vingers door om naar neetjes te zoeken, die makkelijk te verwarren zijn met roos en andere viezigheid. Als ik dan zeker weet dat er neten in het haar zitten, gaat de stofkam over het hoofd. In de wasbak haal ik na elke strijk de kam leeg en tel de buit. De volle neetjes knappen open als je ze met de bovenkant van je nagel platdrukt. Dat is nog wel geestig. Maar ik gruwel van het dooddrukken van de luizen, met name van de dikke volgezogen exemplaren die een rood bloedspoor

achterlaten op het witte porselein. In een schriftje wordt precies bijgehouden hoeveel luizen ieder kind heeft. Bij meer dan twintig levende luizen worden de kinderen weer met de moeder mee naar huis gestuurd.

‘Vervelend, maar het is niet anders,’ had de gediplomeerde kinderverzorgster, Mirjam, erbij gezegd.

Mijn laatste patiënt is een schattig meisje met goudblonde krullen. Ik zie al meteen dat het op haar hoofd krioelt van de beestjes. De moeder van het meisje slaat me angstig gade. Mijn eigen moeder had me gewaarschuwd dat het vaak paupers zijn die hun kinderen naar een opvang moeten brengen. Het bewijs staat hier voor me. De vrouw heeft haar best gedaan om haar dochtertje nog enigszins fatsoenlijk aan te kleden, in een bordeauxrood jurkje dat losjes om haar lijf zit. Zelf heeft haar moeder een smoezelige jurk aan die op zeker vier plekken is gestopt. Ondanks haar ingevallen gezicht kan ik zien dat het best een mooie vrouw moet zijn geweest, maar met die rotte tanden in haar mond is daar weinig van over.

‘Is ze klaar? Ik moet naar mijn werk,’ zegt ze bijna smekend.

‘Ik doe mijn best, mevrouw. Ontluist u haar thuis ook?’

‘Jawel, maar ik heb ook twee zonen. Daar heb ik mijn handen vol aan. Mijn man zit op de grote vaart.’ Ze kijkt angstvallig langs me heen naar het schriftje, waar ik al zestien streepjes heb geturfd. Ze hoopt natuurlijk weg te zijn voordat ik bij de twintig ben, zodat ik haar niet meer terug kan roepen.

‘Waar werkt u?’ vraag ik om haar af te leiden.

‘Op de markt.’

‘Hier op het Daniël Meijerplein?’

‘De Albert Cuyp, zuster. We verkopen aardappels, peen en uien.’

‘Die kan iedereen gebruiken, toch?’ Intussen heb ik nog drie luizen uit het haar gehaald. De kans dat ik er nog meer ga vinden is groot en dan moet ik dit kind de hele dag mee de markt op sturen met haar moeder.

‘Klaar!’ zeg ik, terwijl ik mijn gepluis abrupt staak. ‘Net geen

twintig, maar u moet er vanavond echt nog even zelf mee aan de slag, want anders kunnen we haar morgen niet houden.’

De vrouw kijkt me dankbaar aan. ‘Dat zal ik zeker doen, dank je wel meid... Ik bedoel, zuster.’ Snel verlaat ze de crèche.

‘Zo, en jij gaat met mij mee naar je vriendinnetjes,’ zeg ik, terwijl ik het meisje op de grond zet en haar handje pak. ‘Hoe heet je?’

‘Greetje,’ zegt ze met een hees stemmetje.

‘Dat is een mooie naam, zeg!’

‘Mama wekken.’ Loensend kijkt ze naar me op.

‘Ja, jouw mama gaat werken. Maar weet je wat, Greetje, jij en ik gaan hier een dolle tijd hebben.’

‘Mama wekken, Greetje spelen,’ zegt ze met een brede glimlach.

‘Zo is het.’ Ik neem haar mee naar de peuterzaal, die op de benedenverdieping is en aan de tuin grenst. Ik had al gehoord dat ik op deze zaal ben ingedeeld. Pimentel heeft de nieuwe meisjes verdeeld over de verschillende afdelingen.

Zodra we bij de peuters binnenkomen, begint Greetje op haar hoofd te krabben. Misschien had ik er toch beter aan gedaan om haar weer aan haar moeder mee te geven. Hoe voorkom ik in vredesnaam dat ik de aanstichtster word van een luizenplaag hier, op mijn allereerste dag? Terwijl ik me dat afvraag, begint het op mijn eigen hoofd ook al behoorlijk te kriebelen.

De rest van de dag houd ik Greetje nauwlettend in de gaten. Zodra ze te dicht bij andere kinderen komt, grijp ik in. Ik leid haar af met een stuk speelgoed of lees een boekje met haar. Ze blijft maar zeggen: ‘Mama wekken, Greetje spelen.’

Directrice Pimentel, die zo nu en dan binnenloopt, komt naar me toe en vraagt hoe het gaat.

Ik zit met een fanatiek krabbende Greetje op schoot en houd een zenuwachtig verhaal over dat het zo leuk is met de kleintjes en dat ik zo blij ben dat ik nu al met de opleiding mag beginnen, omdat ik een zwak heb voor kinderen. Altijd gehad. Ook al toen ik zelf nog

een kind was. Ik ratel maar door, tot ze me onderbreekt. ‘Elisabeth is het toch?’

‘Iedereen zegt Betty, mevrouw.’

‘Het is mejuffrouw, maar noem me maar gewoon directrice.’ Ze kijkt me streng aan. ‘Betty, het valt me op dat je sterk op één kind gericht bent. We staan het niet toe dat je lievelingetjes krijgt. Ieder kind is hier evenveel waard en er worden geen kinderen voorgetrokken.’

‘Nee, natuurlijk niet, mejuffrouw... Ik bedoel directrice.’

‘Mama wekken, Greetje spelen,’ zegt het meisje op mijn schoot voor de zoveelste keer.

‘Je hebt haar wel schoon gekamd, hoop ik. Dat kind zit altijd onder de luis.’

‘Jazeker,’ bluf ik.

Pimentel strijkt even over het blonde koppie. ‘Mooi, want we willen niet dat er een epidemie uitbreekt hier.’

‘Snap ik volledig, wie wil dat wel?’ Ik lach nerveus en negeer de jeuk op mijn eigen hoofd. ‘Ga maar even een puzzel maken,’ zeg ik tegen het meisje, waarna ik haar van mijn schoot laat glijden. Het kind kijkt me niet-begrijpend aan.

‘Daar in de hoek zijn de blokken,’ zegt Pimentel, terwijl ze Greetje in de juiste richting draait. Dit begrijpt ze wel en ze huppelt naar de hoek. ‘Greetje is verstandelijk gehandicapt, dat had je toch wel door?’

Ik voel me vreselijk op mijn nummer gezet en haal mijn schouders op. ‘Een beetje.’

‘Ze is klein voor haar leeftijd. Eigenlijk hoort ze al in de kleutergroep te zitten, maar geestelijk zou dat te veel van haar vragen. Enfin, ik wil graag dat je ieder kind gelijkwaardig behandelt, ook al is de een wat kwetsbaarder dan de ander. De sterkeren hebben ook recht op aandacht en zorg. Kijk, daar lopen twee kinderen met druipkaarsjes. Dat dient schoongemaakt te worden.’

‘Druipkaarsjes?’

‘Die snottebellen onder hun neus.’

Ik stap uit in de Tweede Jan van der Heijdenstraat om het laatste stukje te wandelen en kom langs de groenteboer waar we tegenwoordig onze boodschappen doen. De Plantagebuurt, waar ook de crèche staat, is van oudsher een Joodse wijk, maar in onze wijk, de Pijp, wonen juist meer niet-Joden dan Joden. We gingen altijd naar de kruidenierszaak tegenover ons huis, maar sinds ze daar – net als bij schoenwinkel Zwartjes en het Citytheater – het bord VERBODEN VOOR JODEN hebben opgehangen, is dat verleden tijd. Ik mocht die mensen toch al niet en had het wel verwacht. Moeder had het minder goed aan zien komen en was totaal uit het veld geslagen. Die mensen waren nota bene goede klanten van ons. Geraakt door dit onrecht wilde ik een steen door de ruit gaan gooien, maar dat werd pertinent verboden door mijn broer Gerrit, die vroeg of ik helemaal mesjokke geworden was. Pas toen ik de tranen bij moeder zag, wist ik dat het geen situatie was van oog om oog en tand om tand. Met haar stemverheffing, haar groot opgezette ogen en scherpe woorden kon ik goed omgaan, daar ging ik graag in mee. Met haar tranen wist ik me geen raad. De volgende dag leek het of de scène een melodramatische dwaling van haar geest was geweest en liet ze ons met opgeheven hoofd weten dat we voortaan op de Tweede Jan van der Heijdenstraat onze boodschappen zouden doen.

De groenteboer steekt vanuit de winkel zijn hand naar me op. Ik groet terug en pas dan valt me op dat er met witte verf een hakenkruis op de muur geschilderd is, naast de ingang. Zou hij het nog niet gezien hebben?

De man komt gehaast mijn richting op. ‘Betty, wacht! Je moeder had om druiven gevraagd, ik heb ze net binnengekregen,’ zegt de man vriendelijk. Mijn blik gaat als vanzelf naar de nog natte verf op de muur.

‘O, dat,’ zegt de groenteboer. ‘Ik schilder het vanavond wel over. We moeten de idioten van deze wereld geen aandacht geven. Anders kost het ons nog veel meer.’ Ik weet waar hij op doelt: de ruim vierhonderd Joodse jongens die na het verzet tegen de anti-Joodse maatregelen naar Mauthausen zijn gestuurd en van wie er nog niet

één is teruggekeerd. Eigenlijk is het zo onvoorstelbaar dat al die dingen gebeuren terwijl het dagelijks leven ook gewoon doorgaat.

‘Hoe was je dag?’ vraagt moeder als ik onze winkel binnenkom. De vertrouwde geur van vers geweven rollen stof komt me tegemoet, een typisch luchtje dat ik uit duizenden zou herkennen. Moeder is net de boel aan het afsluiten.

‘Leuk!’ zeg ik, terwijl ik haar de zak met blauwe druiven overhandig. Ik geef haar een levendig verslag van hoe de dag is verlopen. Het verhaal van de luizen laat ik voor het gemak achterwege. Moeder zou de hele avond geen oog meer dicht hebben gedaan van de ingebeelde jeuk. ‘Trouwens, ze hebben er ook een piano,’ zeg ik opgetogen.

Mijn moeder kijkt op van haar boekhouding. ‘Kind, wat goed, dan kan je pianospel een beetje op peil blijven.’ Zelf was mijn moeder liever pianiste gebleven dan eigenares van een winkel in stoffen. ‘Je hebt toch wel gezegd dat je speelt, hoop ik.’

‘Ja, want het komende halfjaar sta ik in de rode zaal bij de peuters en dan mag ik ze allemaal liedjes leren. O, die kleintjes zijn echt om op te eten.’

‘Doe dat maar niet, hoor.’ Verrast kijk ik op. Ik had Gerrit nog helemaal niet gezien. Hij komt van de ladder achter uit de winkel en geeft me een vriendschappelijke stomp tegen mijn schouder.

‘Hé, zuster Betty, heilige der kinderen,’ zegt hij spottend. ‘Als je er voor je twintigste maar zelf geen krijgt.’

De man met wie ik later trouw moet net zo knap zijn als Gerrit; breedgeschouderd, naar achteren gekamd donker haar, sterke kaaklijn, zachte ogen.

‘Zeg, hou eens op,’ voegt moeder er quasiboos aan toe.

‘Weet je wie ik laatst tegenkwam?’ gaat Gerrit plagerig door. ‘Onze oude min. Ze heeft nog maar twee tanden in haar mond en is het een beetje kwijt daarboven.’ Hij wijst met zijn vinger naar zijn hoofd. ‘Maar ze vertrouwde me toe dat we haar nog steeds als min konden inhuren. Dus Bet, als jij een kind krijgt, is dat tenminste geregeld.’

‘Bah, nee. Je mag haar zelf inhuren.’ Moeder heeft ons nooit zelf gevoed, omdat ze haar goede figuur wilde behouden. Ze ging altijd prat op haar slanke lijn en die heeft ze nog steeds. Tel daar fijne gezichtstrekken en lang golvend donkerblond haar bij op en je hebt mijn moeder. Waarschijnlijk hoopte ze ooit weer het podium op te kunnen als pianiste. Na het conservatorium heeft ze een aantal keer in het Concertgebouw gespeeld, maar sinds onze geboorte heeft ze enkel nog gewerkt als pianolerares en zangpedagoge. Er zijn aardig wat rabbijnen die dankzij mijn moeder voorzanger, *chazan*, zijn geworden. Sommigen konden er echt geen bal van, dat was verloren moeite. Ik zat vaak stiekem in de gang te luisteren hoe mijn moeder probeerde om die valse kraaien nog iets van toonvastheid bij te brengen.

Een carrière als uitvoerend muzikante zal er niet meer van komen. Door de groei van vaders handel in stoffen is moeder hem steeds meer gaan helpen. Eerst ging ze alleen over het aannemen van verkoopsters en naaisters, maar sinds vaders dood heeft ze samen met Gerrit het hele reilen en zeilen van de zaak voor haar rekening genomen.

Het winkelbelletje klinkt en de deur zwaait open. We kijken alle drie op. Japie, mijn broertje van dertien, komt binnen. Hij is een typische puber, met pukkels op zijn gezicht en een lijf dat nog niet lijkt uit te willen schieten naar boven, maar waar wel al heel grote handen en voeten aan zitten.

‘O, zijn jullie er nog,’ zegt hij droog.

De opgewekte stemming van mijn moeder slaat plotseling om. ‘Ja, wat dacht je dan, dat je ongemerkt naar boven kon glippen?’

‘Nee, hoezo?’ Hij trekt een gezicht dat blijk moet geven van zijn onschuld, maar het tegenovergestelde bewijst.

‘Verdorie Jaap, zeg me dat het niet waar is!’

‘Ik weet niet waar u het over hebt, moeder.’

Ze loopt naar hem toe en gaat met haar hand door zijn haar. Mijn broertje krimpt ineen.

‘Nat!’ Voor het ultieme bewijs ruikt ze ook nog even aan zijn hoofd. ‘Jaap, als jij nog één keer naar het zwembad gaat, krijg je drie maanden huisarrest.’

‘Waarom mag ik niet gaan zwemmen? Ik vind het belachelijk dat anderen wel naar het zwembad mogen en ik niet!’

‘Dat is ook oneerlijk, maar als je gepakt wordt ben je nog veel verder van huis.’

‘Waarom zou ik gepakt worden? Niemand kan toch zien dat ik een Jood ben?’

‘Wel als ze je zwembroek naar beneden trekken,’ stookt Gerrit de boel nog eens extra op.

‘Jij moet helemaal je bek houden!’ En weg is hij, naar boven.

Ik probeer de blik van mijn moeder te vangen, maar zij kijkt naar Gerrit. ‘Moet je er nou ook nog een grap over maken?’

‘Als ik er geen grappen meer over mag maken, kan ik me net zo goed verhangen, zoals die mensen van een paar huizen verderop.’ Hij loopt naar achter, klapt de ladder dicht en loopt fluitend naar boven.

Mijn moeder zucht. ‘We mogen niet meer zwemmen, niet meer naar de radio luisteren, we moeten ons geld op de bank storten en ik heb net gelezen in *Het Joodsche Weekblad* dat we vanaf volgende week ook niet meer welkom zijn in parken, hotels, musea en wat al niet meer. Hoe leg ik dat uit aan een kind van dertien?’

‘Heb je het geld op de bank gestort?’ vraag ik om zeker te weten of ik dat goed gehoord heb.

‘Dat mochten ze willen. Lippmann-Rosenthal is al lang geen Joodse bank meer. Daar breng ik nog geen dubbeltje naartoe. Kom schat, ik ga de boel sluiten.’ Ze draait het slot van de winkel deur dicht en slaat een arm om me heen. ‘Het is goed dat je een vak leert, Betje. In wat voor situatie we ook terecht komen. Kinderverzorgsters zijn altijd nodig.’ Samen lopen we de trap op naar onze woning.

Als ik later in bed lig, hoor ik de klanken van moeders pianospel vanuit de woonkamer die naast mijn slaapkamer ligt. Die gestolen

minuten waarin ze zich alleen waant en opgaat in haar spel zijn heilig voor haar, en voor mij. Als kind sloop ik vaak uit bed om vanaf de overloop stiekem door de openstaande deur te luisteren. Om te zien hoe haar bovenlichaam meedeinde op de melodie, terwijl haar vingers in rap tempo over de toetsen dansten. Vanavond speelt ze mijn lievelingsstuk, *Lieder ohne Worte*, van Mendelssohn. Muziek waarin ik kan verdwijnen. Ik val in een droomloze slaap.

Vrijdag 5 september 1941

Begin dit jaar, niet lang nadat vader was overleden aan een hersenbloeding, hadden cafés in de buurt van het Rembrandtplein toch gewoon hun Joodse klanten toegelaten, ook al was dat inmiddels verboden. De WA, de zogenaamde weerbaarheidsafdeling van de NSB, had daarom een paar dagen later extra hard toegeslagen toen er in een café aan het Thorbeckeplein Joodse artiesten aan het optreden waren. Toen de WA daarna vol bravoure naar een volgend doelwit marcheerde, zijn de communisten voor ons volk opgekomen. Het gevecht duurde maar kort en de WA droop met de staart tussen de benen af. Maar een van hun voormannen, Hendrik Koot, een echte Jodenhater, werd levenloos langs de weg gevonden. De geruchten die rondgingen over hoe hij was gestorven waren grotesk. Joden zouden zijn neus en oren hebben afgebeten, waarna ze het bloed van hun lippen likten, om tot slot zijn strottenhoofd door te bijten. Maar die Koot was slechts door één enkele tik op zijn kop neergehaald. Dat verklaarde de politiecommissaris die hem vond. Mijn broer Gerrit denkt dat het allemaal in scène is gezet en dat Koot door de Duitsers zelf is vermoord om zijn dood als propagandamiddel te kunnen gebruiken. Want de plek waar Koot gevonden werd, was een heel eind verwijderd van waar het gevecht had plaatsgevonden.

Het bleek het begin van alle ellende. Niet lang na de dood van Koot werden er bij verschillende mensen briefjes in de bus gedaan met de tekst: VOOR IEDERE NSB'ER DIE VERMOORD WORDT TIEN JODEN. Een bekende Joodse beeldhouwer die 's avonds een brief ging posten, werd drie keer in zijn rug gestoken. Een paar dagen later was het raak bij ons in de Van Woustraat,

bij Koco, waar ze de lekkerste ijsjes van Amsterdam verkochten. De ijsco-zaak werd door evenveel Joden als niet-Joden bezocht en was daarom vaak het mikpunt van de nazi's. De twee eigenaren hadden met wat klanten een knokploeg gevormd om zich hiertegen te weren. Nou, dat is dus niet goed afgelopen. Ik weet nog dat ik de dag na de aanvaring langs de winkel liep en de ravage zag. Als represaille werden meer dan vierhonderd willekeurige Joodse mannen opgepakt en op een kluitje gedreven op het Jonas Daniël Meijerplein. Daar werden ze in elkaar getrapt en geslagen, en vervolgens in vrachtwagens afgevoerd naar Mauthausen, een strafkamp in Oostenrijk. Dit was voor tienduizenden arbeiders en studenten uit Amsterdam en omgeving aanleiding om op 25 februari te gaan staken; een groot protest van solidariteit tegen de Jodenvervolging. Helaas hield de staking maar twee dagen stand en werd er hardhandig opgetreden door de Duitsers.

Van de gevangengenomen jongens is er nog niet één teruggekomen uit Mauthausen. Wel komen er steeds meer brieven binnen met overlijdensberichten.

Meneer Cahn, een van de eigenaren, die me vaak een bolletje ijs extra gaf, hebben ze in april gefusilleerd.

De lucht is strakblauw. Toch voelt het mistig in mijn hoofd na een nacht waarin ik alle indrukken van de eerste dag heb geprobeerd te verwerken. Met mijn handtas over mijn schouder klim ik in de tram en wurm me tussen de mensen door naar achteren om op het balkon te gaan staan. Ik schrik als ik te laat zie dat daar twee Duitse soldaten in uniform staan.

'Kein Problem, Fräulein, hier ist Platz für drei,' zegt de langste van de twee tegen me, terwijl hij vriendelijk naar me lacht. Als ik iets geleerd heb de afgelopen tijd, is het om zo min mogelijk op te vallen en gewoon mee te buigen. Al het andere kan je in de problemen brengen. Dus knik ik beleefd terug en neem plaats op het balkonnetje. Ik kijk bewust de andere kant op en probeer niet mee te luisteren met het gesprek dat de mannen voeren. Op dit soort momenten zou ik willen dat ik geen Duits verstond, maar we hebben die taal

thuis perfect leren spreken dankzij de Duitse dienstmeisjes die bij ons inwoonden. De laatste was de gereformeerde Annie. Dat meisje was zo knap dat iedereen een stukje van haar schoonheid mee wilde pikken. Ik mocht haar haren soms borstelen, mijn oudere zus Leni leerde van haar hoe je make-up aanbrengt en mijn slungelige broer Nol zat de hele dag met haar te kaarten. Niet omdat hij zo dol was op spelletjes, maar omdat hij stapelverliefd was op Annie. Zelfs vader wilde haar vragen om pasmodel te worden voor de kleding die we lieten maken. Maar dat vond moeder te ver gaan. Het was ook niet meer nodig, want ze moest terug naar Duitsland. Het werd niet langer toegestaan dat niet-Joden voor Joden werkten.

‘We kunnen van geluk spreken dat we niet aan het Oostfront zitten,’ hoor ik een van de twee soldaten zeggen.

‘Nou en of. Zeker nu de winter eraan komt,’ zegt de ander met zo’n hoog stemmetje dat ik onbedoeld omkijk om te zien of het wel echt een man is. ‘Ik heb gehoord dat je ledematen daar bevrozen door de extreme kou.’ Het is wel degelijk een man. Hij maakt een clowneske indruk met zijn schrille stemgeluid. Bovendien draagt hij een korte dienstbroek, waar twee harige spillebenen onder uitsteken. Ik moet moeite doen om niet in de lach te schieten en richt mijn blik weer naar de straat.

‘Dat schijnt heel pijnlijk te zijn,’ hoor ik de ander zeggen. ‘Helemaal als je Willy eraf vriest.’

‘Hou op, Kurt. Ik wil er niet aan denken,’ doet de hoge stem mee.

Kennelijk gaan ze ervan uit dat ik niet kan verstaan wat ze zeggen, want ze praten onverstoord verder.

‘In Polen en Rusland wonen veel meer Joden dan hier, daar moet je nog harder werken,’ zegt de lange.

‘Wist je dat ze ze daar gewoon afknallen?’ zegt de hoge stem. ‘Ze laten ze eerst een kuil graven, dan moeten ze zich aan de rand opstellen en dan worden ze, zo ra-ta-ta-ta, allemaal neergemaaid.’ De schelle lach die daarop volgt maakt me plotseling zo misselijk dat ik

bijna moet overgeven. Ik grijp me vast aan de ijzeren handgreep om mezelf staande te houden.

‘Pardon mejuffrouw, mogen wij even passeren?’ De tram komt tot stilstand.

Ik doe een stap naar achteren en probeer mijn gezicht strak te houden.

‘Prettige dag nog, dame.’ Er wordt hoffelijk naar me geknikt.

Overstuur kom ik aan bij de crèche, waar ik Mirjam als eerste tegenkom in de personeelsruimte.

‘Jee, wat zie jij pips. Gaat het?’ vraagt ze met een bezorgde blik.

‘Gaat best, hoor,’ zeg ik. ‘Beetje benauwd vandaag.’ Ik zet mijn tas in de kast en pak een schone schort van de stapel als ik Sieny binnen hoor komen.

‘Goedemorgen! Wat een heerlijk weer vandaag.’ Dan kijkt ze mij aan. ‘Bet, ben je niet lekker? Je ziet zo bleek als het tafellaken.’

‘Dat zei ik ook al,’ valt Mirjam haar bij.

Tegen mijn vriendin kan ik niet liegen. ‘Ik heb net zoiets vreselijks gehoord in de tram...’ Ze komen dicht bij me staan. Hakkelend vertel ik wat de twee Duitse soldaten tegen elkaar zeiden.

‘Ze wisten vast dat jij Joods bent,’ zegt Mirjam meelevend. ‘Ze hebben je bewust op stang proberen te jagen.’

‘Of misschien hadden ze het over een strafkamp,’ zegt Sieny. ‘Ik heb gehoord dat ze daar Joden neerschieten, maar dat doen ze alleen in het oosten, zeker niet hier. Dat is tegen de wet.’

‘De wet? Beschermt die ons dan nog?’ vraag ik onnozeler dan ik zou willen.

‘Tuurlijk wel,’ zegt Mirjam met een stelligheid die ik niet eerder bij haar heb gehoord. ‘Mijn vader heeft de Joodsche Raad opgericht om ons te verenigen, want individueel zijn we misschien onmachtig, maar samen staan we sterk.’

‘Is jouw vader de voorzitter van de Joodsche Raad?’ vraag ik verbaasd. Sieny stoot me bijna onmerkbaar aan.

‘Samen met Abraham Asscher, ja. Mijn vader heeft zich altijd al ingezet voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Polen.’ Er spreekt trots uit haar stem.

Directrice Pimentel komt binnen. ‘Mag ik vragen waarom we niet aan het pietenkammen zijn?’ Het antwoord wacht ze niet af. ‘Het is hier geen theekransje. Er staat alweer een hele rij kinderen klaar.’

Het kammen en tellen heeft een kalmerend effect op me. Niemand heeft het bovendien over een luizenuitbraak onder de kinderen, dus ook dat stelt gerust. Ik heb zelf gisteravond wel een luis uit mijn eigen haar gevestigd, maar ik laat het na om dat te melden. Geconcentreerd werk ik alle kinderen af, tot we met zijn drieën welgeteld drieënzestig kinderhoofdjes onder handen hebben genomen. Net als we de kammetjes hebben opgeborgen, wordt er nog een kind naar binnen gebracht. Een jongetje met gemillimeterd blond haar.

‘Dat zit wel goed, daar blijft geen luis in plakken. Wat is zijn naam?’ Dan pas kijk ik op en herken ik de moeder.

‘Greetje,’ zegt ze. ‘Kan ik gaan?’

‘Eh... ja.’ Terwijl de moeder zich weghaast, kijk ik naar Greetje, die ik voor een jongetje aanzag. Ze is door haar moeder bewerkt met een tondeuse. Met haar korstige hoofd en schele blik is ze alle schattigheid verloren.

‘Kom Greetje, dan mag je gaan spelen.’

‘Ja, spelen, spelen!’ roept ze verheugd.

Ook al mag het niet van directrice Pimentel, ik heb het gevoel dat ik dit meisje extra moet beschermen.

Vrijdag 20 februari 1942

Ik heb een persoonsbewijs gekregen waar een grote J op staat. De Joodsche Raad heeft alle Joodse mensen die in Nederland wonen moeten laten registreren. Ook mensen die volgens de traditionele Joodse wetten – die voorschrijven dat Joods-zijn slechts over te dragen is via de lijn van de moeder – helemaal niet Joods zijn. Maar de Duitsers denken daar anders over. Een jongen bij mij uit de klas had er geen benul van dat hij Joods was. Hij bleek echter één Joodse grootvader te hebben, die ooit ingeschreven had gestaan bij een Joodse gemeente. Dat die man niet praktiserend was en dat mijn schoolvriend, net als de rest van de familie, gedoopt was, doet er volgens de Duitsers niet toe. Joods is Joods.

De cartotheek heeft de persoonskaarten uitgegeven. Door de gedetailleerde registratie is het gemakkelijk bij te houden hoeveel Joden er zijn en waar ze wonen. Of eigenlijk waar ze woonden, want met uitzondering van Joden in een paar grote steden moeten alle Joden naar Amsterdam verhuizen.

Hoewel het de laatste dagen nog licht is als ik klaar ben met mijn werk, dient de lente zich nog lang niet aan. Er trekken donkergrijze wolken over de stad en er vallen natte sneeuwvlokken uit de lucht. Vervelend, want ik heb geen paraplu bij me. Gelukkig stopt de donkerblauwe tram schuin voor de deur van de crèche en als ik hem van achter het raam aan zie komen, trek ik een sprintje om hem te kunnen halen. Net op tijd weet ik mijn voet op de treeplank te zetten en mezelf omhoog te hijsen voordat het voertuig in beweging komt.

Gehaald. Ik groet de bestuurder, die ik inmiddels heb leren kennen door mijn dagelijkse ritjes.

‘Hee sustertje, hadden wij niet afgesproken dat jij geen sneeuw meer sou brengen?’

‘O jee, helemaal vergeten,’ speel ik zijn spel mee. Dan trekt hij plotseling aan de rem, omdat er een man op de fiets voor de tram schiet. We komen zo abrupt tot stilstand dat ik bijna tegen de voorruit vlieg.

‘Achterlijke gladiool, ken je niet uit je doppe kijke!’ schreeuwt de trambestuurder. Niet dat de fietser dit kan horen, maar het armgebaar dat hij erbij maakt is duidelijk genoeg.

‘Malloot!’ Daarna richt hij zich weer tot mij. ‘Gaat het, wijffie?’

‘Ja hoor, ik kan wel tegen een stootje.’

‘Het is om gek van te worden, al die provincialen hier. Ze kennen de regels niet, de meesten hebben nog nooit een tram gezien.’

‘Ze leren het vanzelf,’ probeer ik de stemming erin te houden.

‘Jij misschien wel, maar gisteren had ik er een onder m’n wielen. Dacht ook nog effe over te steken. Nou, die bleef mooi in de gleuf hangen met z’n voorwiel. Ze hebben hem naar het ziekenhuis moeten brengen.’

‘Wat erg!’

‘Hij had geluk dat het vlak bij het NIZ gebeurde. In een normaal ziekenhuis hadden ze die stakker niet op willen nemen.’ Het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis op de Keizersgracht behandelt tegenwoordig alleen nog maar Joden. In elk ander ziekenhuis mogen wij niet meer komen, ook al is het spoedeisend.

‘Ik snap echt niet waarom ze alle mensen hier in de wijk op een hopie stoppen,’ gaat de babbelgrage trambestuurder door. ‘Plek zat in Amsterdam, toch?’ Hij kijkt me met een betekenisvolle blik aan. Zo van: jij begrijpt nu toch wel aan welke kant ik sta? Natuurlijk weet hij dat ik Joods ben. Ik stap elke dag uit bij de Joodse Crèche. Net zoals ik weet dat hij niet Joods is – gewoon door hoe hij over ons praat.

Het klopt dat er de laatste weken veel meer mensen op straat zijn.

Eerder hoefde ik bijna nooit te blijven staan in de tram, er waren altijd wel genoeg zitplaatsen. Maar sinds Joden uit het hele land naar hier moeten verhuizen, is het een stuk drukker. Ook de crèche barst zowat uit zijn voegen; er zitten momenteel bijna honderd kinderen en Pimentel overweegt om een stop in te stellen.

Toch heeft het ook voordelen dat we allemaal op een kluitje zitten in deze wijk. Het is er levendig en gezellig. Tegenover de crèche is de Hollandsche Schouwburg tegenwoordig omgedoopt tot Joodsche Schouwburg en gaat het ene na het andere stuk in première. Met een paar meiden van het werk zijn we er een tijd geleden heen geweest. Ik ben gek op toneelvoorstellingen. Mijn ouders namen me vroeger altijd mee naar Carré, waar de grootste artiesten van Nederland optraden. Na afloop deed ik de actrices na. Ze noemden me thuis een geboren actrice en zo voelde ik me ook. Ik fantaseerde erover om zelf ooit het toneel te betreden en furore te maken. Maar toen ik eens voorzichtig offerde om het vak later als beroep te kiezen, proestte mijn familie het uit. Artiesten waren volgens mijn ouders veel te *achenebbisj*, niks voor ons soort. Daarmee was het gesprek afgekapt en mijn droom aan diggelen geslagen.

Carré is tegenwoordig niet meer toegestaan voor Joden. Gelukkig treden de beroemdste Joodse artiesten nu hier in de schouwburg op. In de voorstelling die we met collega's zagen, zaten die maffe Heintje Davids van wie ik groot fan ben, de knappe acteur Siem Vos en de prachtige Duits-Joodse actrice Silvia Grohs. De voorstelling bestond uit allemaal sketches uit kaskrakers als *De Jantjes*, *Fortissimo* en *Naar de Artis*. Het was zo'n vrolijke opvoering dat we zingend de zaal uit liepen. Toen ik er daarna thuis over vertelde, zei Gerrit dat hij zichzelf daar nooit vrijwillig zou willen laten opsluiten als een stel op elkaar gepakte sardientjes in een blik.

'Als ze ons willen pakken, hebben ze er in één keer vijfhonderd bij elkaar,' verduidelijkte hij zichzelf. Daar had ik niet bij stilgestaan en ik ben toen zelfs kwaad op Gerrit geworden dat hij zo negatief was. Waarop Gerrit me apart nam en me toevertrouwde dat hij plannen

aan het maken was om te vluchten. Hij wist nog niet hoe en eerst moest hij nog gaan trouwen met Lous, zijn knappe vriendin – op wie ik heimelijk jaloers was omdat ze steeds meer aandacht van hem op-eiste –, maar dat hij hier niet zou blijven zitten afwachten stond vast.

Door een gordijn van witte vlokken loop ik het laatste stukje naar huis. Ik heb me de hele dag al verheugd op de kip met honing die mama traditiegetrouw op vrijdag kookt. Vroeger liet ze hem altijd door de poelier bereiden, maar sinds een paar jaar weet ze zelf hoe ze de kip moet klaarmaken. Ik loop altijd via de winkel naar boven, maar ik merk dat de deur op slot zit. Zo laat is het toch nog niet? Ik haal de sleutel uit mijn tasje en probeer met koude vingers het slot om te draaien, maar het geeft niet mee. Misschien door de kou. Of zou het kunnen dat mijn sleutel niet meer past doordat ik hem bijna nooit gebruik? Wat ik ook probeer, ik krijg hem niet omgedraaid. Ik doe een paar stappen naar achter en zie dat er boven licht brandt in de keuken. Mijn moeder doet alle lampen altijd uit als ze weggaat, daar is ze heel secuur in. Toch bekruipt me het onheilspellende gevoel dat er iets mis is.

Dan zie ik dat het hek van de portiek openstaat. Via het paadje kom ik bij de zijingang, waardoor je direct in onze bovenwoning komt. Ik klop de sneeuw van mijn jas en trek mijn natte schoenen in de hal uit. Op mijn kousen loop ik de trap op naar ons woonhuis. Het eerste wat me opvalt als ik binnenkom is dat ik geen kip ruik. In de hal bots ik tegen mijn zus Leni op, die net uit de deur van mijn moeders slaapkamer komt.

‘St, stil zijn!’ sist ze me meteen toe. ‘Moeder slaapt net.’ Ze trekt me mee de keuken in.

‘Is ze ziek?’ Mijn moeder die overdag naar bed gaat, dat klopt niet. Dan moet het heel erg met haar gesteld zijn.

Mijn zus schudt haar hoofd. ‘Ze hebben onze zaak overgenomen.’
‘Overgenomen? Hoezo?’

Leni rolt met haar ogen, alsof het aan mij ligt dat ik het niet be-

grijp. ‘Je weet toch dat we een *Verwalter* hebben gekregen?’

‘Ja, zo’n soort van toezichthouder. En nu vragen ze meer belasting of zo?’ Ik begrijp nog steeds niet helemaal waar dit over gaat. Joodse bedrijven staan tegenwoordig onder Duits toezicht, zogenaamd om te controleren of het er eerlijk aan toe gaat.

‘De hele winkel is ons afgenomen. Ze zijn de sloten beneden al komen vervangen en morgen komt de nieuwe eigenaar erin.’

Het nieuws lijkt maar niet door te willen dringen. Onze familiezaak die mijn vader door dag in, dag uit te werken elk jaar groter en succesvoller heeft gemaakt, die bekend is in heel Amsterdam en omgeving, is overgenomen door iemand anders? ‘Dus moeder heeft de zaak verkocht?’

‘Nee, natuurlijk niet. Geen cent hebben we ervoor gekregen. Alles is aan de weduwe Koot gegeven. Als compensatie voor de dood van haar man.’ De vrouw van die wa’er is nu de baas van onze zaak? Van Oudkerk Manufacturen? Ik zak neer op een stoel.

Mijn broertje Japie komt de keuken in. Hij duikt meteen op de broodmand en breekt een homp af.

‘Loop niet te snaaien,’ zegt Leni.

Japie haalt zijn schouders op. ‘Als jullie niet koken, mag ik best wat pakken.’

‘Ik ga nu beginnen,’ zegt mijn zus. ‘Kippensoep is zo gemaakt. Snij jij de prei, Betty?’ Ze legt een plank en twee preien voor me op tafel.

Ik schuif het meteen van me af. ‘Het is *sjabbat*, het eten had al klaar moeten zijn,’ zeg ik dwars.

‘Doe niet zo kinderachtig,’ zegt ze vermoed.

‘Waar is de rest?’ vraag ik.

‘Grootje en Engel zijn net vertrokken naar de sjoel in de Gerard Doustraat en Gerrit en Nol zijn meteen na het bezoek van de weduwe Koot naar de Linnaeusstraat gegaan om te praten met de Volksrebbe. Ze zijn al uren weg.’ Ze draait zich om en richt zich weer op de pan op het vuur.

Ik realiseer me dat ik niemand help met mijn houding. Beter is

het om een voorbeeld te nemen aan mijn zus en mijn kop erbij te houden. Ik pak het mes op en begin de prei te snijden.

‘Is Grootje vandaag nog kip gaan brengen?’ Mijn grootmoeder woont samen met Engel, haar oude dienstster, bij ons in. Elke vrijdag tigt ze met twee kippen in elke hand naar arme Joden in de buurt, uit pure liefdadigheid. Haar parelsnoer verbergt ze onder een sjaal, ze doet het nooit af. ‘Parels moet je op de huid dragen,’ beweert ze. ‘Anders verliezen ze hun glans.’

‘Jeetje Bet, hoe moet ik dat weten?’ reageert mijn zusje geïrriteerd. ‘Ik heb ook de hele dag gewerkt. Wat doet het ertoe?’

‘Grootje kwam net thuis toen weduwe Koot in de auto kwam aanrijden met haar nieuwe vriend,’ zegt Japie.

‘Nieuwe vriend? Dus zo diep zat de liefde voor haar man,’ zeg ik cynisch.

‘Zelfde type,’ zegt mijn broertje schouderophalend. ‘Net zo’n proleet als Hendrik Koot, maar ze gedroegen zich alsof ze de koning en de koningin waren. Hij met zo’n hoge hoed en zij in een dikke bontjas.’

‘Die heeft ze ook vast van iemand gestolen,’ zeg ik schamper.

‘Ik ben niet bang om haar om te leggen,’ zegt Japie doodkalm. ‘Ik weet waar ik een pistool kan lenen.’

‘Dan zijn wij daarna ook allemaal dood! Wil je dat soms?!’ Mijn zus schiet plotseling uit haar slof. Dreigend houdt ze het mes omhoog waar het kippenvlees nog aan hangt. ‘Nu ophouden!’

De hele situatie komt me zo onwerkelijk voor dat ik niets voel.

Ik klop zacht op de deur van moeders slaapkamer. Als ik niets hoor, loop ik voorzichtig naar binnen. In het tweepersoonsbed ligt moeder op haar zij met haar rug naar het raam, haar lange haren in een vlecht die de kromming van haar rug volgt. Ze ziet er zo klein uit. Als een baby in een reuzekribbe.

‘Mama, ik heb kippensoep voor je...’ Ik loop om het bed heen, zodat ik haar gezicht kan zien. Ze heeft haar ogen gesloten, maar ik

merk dat ze niet slaapt. Ik ben inmiddels getraind in het inschatten of een kind zich slapend houdt of dat het echt slaapt. Het is niet alleen de oppervlakkige ademhaling, ook de gespannen oogleden verraden dat iemand wakker is. Ik zet de soep op het nachtkastje en ga naast haar op het bed zitten. Zacht strijk ik met mijn hand over haar dikke blonde haar, waar steeds meer grijze lokken doorheen komen.

‘Mama, ik heb gehoord wat er gebeurd is en dat is heel erg, maar ooit zullen we de zaak terugkrijgen.’

Nu opent ze haar ogen, waarmee ze me lodderig aankijkt.

‘Ik weet het niet, Betje...’ fluistert ze hees.

‘Alles wat krom is komt uiteindelijk weer recht, dat zei vader altijd. En dat geloof ik ook hoor, mama.’

Ze richt zich half op. ‘Weet je dat ze ook al het personeel naar huis heeft gestuurd?’

‘Allemaal?’ Er staan meer dan tien mensen bij ons op de loonlijst. Hoe moeten die de komende tijd zien te overleven? ‘Die kan ze toch overnemen?’

Moeder schudt haar hoofd. ‘Alleen Gerrit mag aanblijven als bedrijfsleider, tot ze een nieuwe gevonden heeft.’

Mijn troostende woorden van daarnet klinken plotseling hopeloos naïef.

‘Maar mam, dit zal een keer ophouden. Aan het Oostfront lijdten ze veel verliezen. Bij Moskou houden de Russen ze tegen. Dat vertelde iemand op het werk, ze had het op de Engelse radiozender gehoord.’

Moeder pakt mijn hand en geeft er een kus op. ‘Papa heeft geluk dat hij dit niet meer hoeft mee te maken.’ Dan laat ze mijn hand weer los en laat zich krachteloos achterovervallen. Met haar gezicht naar het plafond zegt ze: ‘Voor jullie blijf ik in leven en om voor mijn moeder te zorgen, maar voor mezelf hoeft het niet meer.’

De volgende dag wordt het ’s ochtends gewoon weer licht. De daken zijn wit van de rijp en de stoeptegels zijn glad. Toch kies ik ervoor

om niet met de tram, maar op de fiets naar mijn werk te gaan. Ik kan even geen mensen om me heen velen. Ik werp een laatste blik over mijn schouder naar de mooi gedecoreerde etalage van onze zaak. Dan trap ik zo hard ik kan de straat uit.

In mijn tas zitten al mijn kinderjurken van vroeger, voor Greetje. Ze is de laatste maanden plotseling de lucht in geschoten en ik kan het niet meer aanzien hoe haar verschoten jurkjes elke dag een stukje meer van haar gestopte maillots prijsgeven. Als ik haar moeder de zak met kleren toestop, kijkt ze me met een verschrikte blik aan.

‘Ik kan dat nooit betalen.’

‘Dat hoeft ook niet, ze zijn voor jullie.’ Daarna loopt ze zonder te bedanken de crèche uit. Waarschijnlijk is ze te overrompeld om beleefd te kunnen zijn.

Ik heb één jurk achtergehouden om vandaag bij Greetje aan te trekken. Het is een mosgroene winterjurk van stevige wol, met een recht lijfje en een geplooid rok. De laatste jaren laat moeder al onze kleding maken van de stoffen uit onze zaak, maar als kind werden we gekleed door Maison de Bonneterie. Ik had zo veel kleren dat de meeste ook niet echt versleten zijn. Gelukkig heb ik de maat goed ingeschat, want de japon past Greetje precies. Als een prinses draait ze in het rond. Ze begint er zelfs een beetje van te kwijlen, zo mooi vindt ze het. Wanneer Pimentel binnenkomt, doe ik of het haar eigen japon is en zeg op veel afstandelijker toon dat Greetje naar de klas moet gaan. Toch heeft Pimentel het door, want ze knijpt even in mijn arm. ‘Als de andere moeders er maar niet achter komen, goed?’

Ik knik dankbaar.

Vandaag is mijn laatste dag bij de peuters. Natuurlijk vind ik dat jammer, maar ik verheug me er ook op om naar de zuigelingen te gaan. Mirjam heeft daar de leiding, haar ken ik tenminste al. De laatste tijd komen er steeds meer meiden en ook kinderen bij, waardoor het echt lastig is om alle namen te onthouden. Sieny en ik hebben het verzoek ingediend om het komende halfjaar op dezelfde afdeling te mogen staan en dat vond de directrice goed. Inmiddels

heb ik door dat je Pimentel het best kunt paaien met humor. Ze zegt dan dat ze mijn grappen heel flauw vindt, maar ondertussen kan ze haar lachen niet inhouden. Vooral om de moppen die ik van Gerrit en Nol heb moet ze smakelijk lachen. Ze vindt het prima, mits de kinderen ze niet kunnen horen. Voor hen bedenk ik vaak sprookjes die ik als een soort toneelstukje opvoer. Ik kan niet wachten tot ik bij de kleuters mag werken, daar kun je echt van alles mee verzinnen.

De dag is nog niet half om of Pimentel roept door de peuterzaal: 'Betty, je grootmoeder heeft gebeld. Je moet onmiddellijk naar huis komen.' Ik schrik; Grootje belt nooit. Volgens mij weet ze niet eens hoe een telefoon werkt. Ik doe mijn kap af en mijn schort uit en haast me naar de uitgang.

Terwijl ik sta te klunzen met mijn jas, komt Pimentel bij me staan.

'Betty, ik weet niet wat er aan de hand is, maar als je een paar dagen vrij nodig hebt, is dat geen probleem. Laat maar weten.'

'Bedankt, mejuffrouw,' stamel ik. Door de zenuwen val ik haar spontaan om de hals, waarop haar hondje Bruni meteen aanslaat.

'O, sorry...' zeg ik, terwijl ik haar loslaat.

'Bruni, af.' Pimentel klopt me op mijn schouder. 'Ik hoor het wel als ik je kan helpen, goed?'

Als ik met mijn fiets de Van Woustraat in rijd, zie ik van verre het bord al voor ons etalageraam staan: **VERBODEN VOOR JODEN**. Ik smijt mijn fiets tegen de gevel en ren door naar de zijingang. Boven kom ik als eerste Gerrit tegen, die met het lampetstel naar moeders slaapkamer loopt.

'Moeder heeft een zenuwzinking gehad. Grootje wil je spreken.'

In de keuken zit mijn statige grootmoeder, boezem vooruit, verstrakte mond, oogleden opgetrokken. Naast haar zit haar oude dienstster, Engel; een vrouw met pluizig spierwit haar die nauwelijks nog behulpzaam genoemd kan worden omdat ze halfblind is en kreupel, maar toch van onschatbare waarde is voor Grootje. Tegenover hen

zit mijn broer Nol kromgebogen over de tafel, Leni staat tegen het aanrecht geleund en Japie kijkt uit het raam.

‘Grootje, wat is er aan de hand?’

‘Kind, ga even zitten en haal adem.’ De rust die Grootje uitstraalt maakt me juist nog bezorgder. ‘Je moeder heeft vandaag... een moment gehad van zwakte.’

‘Hoe bedoelt u?’

‘Dat ze zichzelf van het leven...’ wil Engel grootmoeder verduidelijken.

‘Hou je mond, Engel! Ik vertel het Betty.’

Ik voel me opeens draaiërig worden.

‘Je moeder heeft slaappillen genomen. Nol vond haar met spuug om haar mond.’

Ik ben nu zo duizelig dat ik moet gaan zitten. Met tintelende handen schuif ik de keukenstoel naar achteren.

‘Ze had er zo veel water bij gedronken dat ze in haar slaap heeft overgegeven. De dokter is al geweest en hij zegt dat ze er niks aan over hoeft te houden. Behalve dan dat ze haar zenuwen weer onder controle moet zien te krijgen. Wij moeten haar daar allemaal bij helpen.’

Gisteren zei ze het nog. Ze zei dat ze het zou doen als ze ons niet had, maar wij zijn er toch? Hoe kan het dan dat ze toch... Ik knijp in mijn bovenbenen. ‘Vanwege de zaak?’

‘Nog erger. Ze hebben Grootjes huizen afgepakt,’ zegt Leni.

‘Alle vier?’ piep ik. Grootmoeder had twee van die huizen geërfd van haar ouders, waarna ze er door huurinkomsten en zuinig leven zelf nog twee woningen bij kon kopen. De huizen waren voor ons bedoeld, voor als wij het ouderlijk nest zouden verlaten.

‘De SD is vanochtend in de zaak geweest op verzoek van weduwe Koot,’ vervolgt mijn oma. ‘Ze hebben de 8000 gulden gevonden die je moeder verstopt had in de winkel, maar die ze nog niet had kunnen ophalen. Dat vond die *malveillante* kennelijk nog niet genoeg, want daarna hebben ze hier de hele bovenverdieping afgezocht en nog 10.000 gulden gevonden.’